

кантэкстах. Можна меркаваць, што такая практыка ў сваю чаргу спецыфічна для кожнай літаратурнай мовы, і, значыць, агульнасць гэтых практык трэба разглядаць як сведчанне кантактаў паміж імі.

Біблейскія цытаты таксама могуць быць выкарыстаны як сведкі іншамоўнага ўплыву. Напрыклад, словы *ласка* і *покой* ў загалюўку *Прадмовы* ... богобоинным ласка и покой от бга и бца пна ншого іс хса ужыты ў дакладнай цытаце з апостальскіх пасланняў (Яўр. 2; Гал. 6: 16; 1-Цім. 1: 2; 2-Цім. 1: 2; Ціт. 1: 4). У гэтай цытаце грэч. η χροῖδ, η εἰρήνη перакладаюцца ў польскай мове як *łaska, покой* (так, напр., у С. Буднага), а ў царкоўнаславянскай—як МИЛОСТЬ, МИРЬ (Астрожская біблія). Выбар Цяпінскім першага варыянта гаворыць аб яго арыентацыі на польскія крыніцы ў такім важным пытанні, як біблейскія пераклады.

Такім чынам, на розных моўных узроўнях—фанстычным, марфалагічным, лексічным, часткова ў галіне сінтагматыкі і семантыкі, у стылістычных сродках назіраецца шмат польскіх элементаў. Пытанне аб іх пранікненні ў *Прадмову* прапануе даследчыку вылучыць два напрамкі: параўнанне мовы помніка з літаратурнай мовай таго часу, якая ўжо засвоіла досыць вялікі аб'ём паланізмаў, і, з другога боку, вывучэнне ўласнай стратэгіі аўтара, які мог прытрымлівацца пэўнай стылістычнай плыні. Такое даследаванне непазбежна прывядзе да поўнай мовазнаўчай апрацоўкі *Прадмовы* Васіля Цяпінскага, якой ужо даўно заслугоўвае гэты невялікі, але вельмі цікавы твор аднаго з першапраходцаў моўнага наватарства ў старабеларускай літаратуры.

¹ Цытаты прыкладаў падаецца з арыгінала з пэўнымі спрашчэннямі ў галіне графікі па тэхнічных прычынах.

² Запозычэнні з іншых моў прадстаўлены амаль што лічонамі прыкладамі: *владыка*, *широце*—з царкоўнаславянскай; *толмачь*, якое лічыцца цюркізмам (гл.: Гістарычная лексікалогія. Мн., 1970. С. 141).

Скарачэнні

Булыка 1972—Булыка А. М. Даўнія запозычэнні беларускай мовы. Мн., 1972;
Булыка 1980—Булыка А. М. Лексічныя запозычэнні ў беларускай мове XIV—XVIII стст. Мн., 1980.

Гістарычная лексікалогія 1970—Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. Мн., 1970.

Довнар-Запольский 1899—Довнар-Запольский М. В. В. Н. Тяпинский, переводчик евангелия на белорусское наречие//Изв. ОРЯС Императорской АН. Спб., 1899. Т. 4. Кн. 3.

Zurawski 1961.—Zurawski A. Uwagi o pozyczkach polskich w języku piśmienictwa białoruskiego XVI i XVII wieku//Slavia Orientalis. Roczn. 10. Warszawa, 1961. N. 1.

Жураўскі 1967—Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1967. Т. 1.

Жураўскі 1981—Жураўскі А. Польскія элементы ў парадыгме дзеяслова старабеларускай пісьменнасці//Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. Warszawa, 1981. Т. 20.

Пичета 1961—Пичета В. И. Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. М., 1961.

Siatkowski 1965—Siatkowski J. Bohemizmy fonetyczne w języku polskim. Cz. 1. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965.

Шакун 1984—Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1984.

Якаўлеў 1984—Якаўлеў С. М. Да пытання аб польскім марфалагічным уплыве на мову беларускага пісьменства XV—XVIII стст.//Беларуская лінгвістыка. Мн., 1984. Вып.. 25.

ГСМБ—Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982. Т. 1.

SPS—Słownik Polszczyzny XVI wieku. Warszawa, 1966. Т. 1.

Т. М. ДЗЯЛЕНДЗІК

ПЕРЫЯД У СТАРАПОЛЬСКИХ І СТАРАБЕЛАРУСКИХ ГАМЛЕТЫЧНЫХ ТЭКСТАХ XVI—XVII стст.: ТЭОРЫЯ І ПРАКТЫКА

У еўрапейскіх рыторыках XVI—XVII стст., у тым ліку і ў створаных на тэрыторыі Рэчы Паспалітай, вучэнне аб перыядзе размяшчалася ў частцы *elocutio* ('красамоўства'), дзе перыяд адносіўся да фігур *выслоўяў* (*figurarum sententiarum*). Развіваючы арыстоцэлеўскае вучэнне

аб перыядзе, рыторыкі ў якасці абавязковай прыметы перыяду разглядалі бінарнасць яго структуры: перыяд складаецца з пачатку, ці папярэдняга (*prothesis, antecedens*), і канца, ці паслядоўніка (*apodosis, consequens*). Кожная з гэтых частак можа ўключаць члены (*cola, membra*) і сегменты (*commata, insica*)¹. Паколькі побач з многачленнымі перыядамі дапускалася існаванне перыядаў, якія складаліся з аднаго колана (*topocolon*), бінарнасць у рыторыках разумелася вельмі шырока (напр., як любое су- ці супрацьпастаўленне членаў сказа). У «Кратком руководстве к риторике» (1744) М. В. Ламаносава, які ў вялікай ступені арыентаваўся на еўрапейскія рыторыкі XVII ст., адначленны перыяд ілюструецца прыкладам: «Корабль бѣгомъ своимъ волны раздѣляетъ»,—таму што ў ім ёсць «сопряженіе прстыхъ идей ... чрезъ взаимное дѣйствіе и страданіе» (§ 40)². Такім чынам, да перыяду адносіўся шырокі клас сінтаксічных адзінак, і межы перыяду не былі дакладна вызначаны. Важнай прыметай перыяду з'яўлялася рытмічная арганізацыя складоў у апошнім колане, пры гэтым рыторыкі рэкамендавалі трох- і чатырох-складаныя стопы. Пры стварэнні перыяду таксама прапаноўвалася выкарыстоўваць полісіндэтон (многазлучнікавасць) і асіндэтон (бяззлучнікавасць), што ўказвала на наяўнасць у перыядзе аднародных паралельных канструкцый. Аднак рэлевантнасць кожнай з прымет (бінарнасць, рытм, паралелізм) рыторыкі адназначна не ўстанаўлівалі.

Імкненнем вызначыць іерархію прымет перыяду была выклікана дыскусія, распачатая прафесарамі Кракаўскай акадэміі Я. Гурскім і Б. Хербестам у 1561 г. і закрануўшая ўсе культурныя цэнтры Рэчы Паспалітай. Пераможцам быў прызнаны Я. Гурскі, які лічыў, што рытмічны прынцып з'яўляецца дамінуючым у будове перыяду, а фармальны, граматычны прынцып—менш значным³. Аднак у рыторыках XVII ст. і наступных, як відаць з прыкладаў М. В. Ламаносава, рэлевантнасць рытму для перыяду канчаткова не была вызначана. Палеміка працягвалася і ў XIX—пачатку XX стст. у сувязі з выкарыстаннем паняцця перыяду ў школьных граматыках⁴.

У сучаснай лінгвістычнай трактоўцы, якая паходзіць ад старадаўніх рыторык, перыяд разумецца як многачленны складаны сказ, які мае бінарную структуру: першая частка змяшчае паралельныя сінтаксічныя канструкцыі, граматычны і сэнсава неаўтаномныя, якія суправаджаюцца павышэннем інтанацыі; другая частка характарызуецца паніжэннем тону і адзьяляецца ад першай інтанацыйнай паўзай⁵.

Паколькі ўяўленне аб звычайным маўленні, якое адпавядае патрабаванням узусу, не прадугледжвае абавязковага паралелізму, наяўнасць паралельных канструкцый непазбежна з'яўляецца сінтаксічнай фігурай. Будучы фігурай, паралелізм можа рэалізоўвацца ў любой мана- ці поліпрэдыкатыўнай адзінцы. А калі для перыяду асноватворнымі прыметамі з'яўляюцца паралелізм і бінарнасць будовы, то перыяд не варта абмяжоўваць рамкамі пэўнай сінтаксічнай адзінкі (напр., складанага сказа). Просты сказ са шматлікімі радамі аднародных членаў і адасобленых зваротаў у прэпазіцыі таксама адпавядае прыметам перыяду.

У дадзенай працы перыяд разумецца як любая мана- ці поліпрэдыкатыўная сінтаксічная адзінка, якой уласцівы бінарнасць структуры і наяўнасць паралелізму ў састаўных частках. Асаблівасці сінтаксічнай будовы перыяду XVI—XVII стст. у старопольскім і старабеларускім красамоўстве далей разглядаюцца на матэрыяле казанняў П. Скаргі («Kazanie na pogrzebie krolowej Polskicy ANNY» Krakow, 1597)—далей СКАРГА—1; «Pogrzebne kazanie wtore» (Krakow, 1600)—далей СКАРГА—2 і М. Сматыцкага («Казанье на честный погребъ ... Леонтія Карповича» (Вільна, 1620)—далей СМАТР). Казанні апісваюцца па перадрукоўкам⁶. Усе прыклады суправаджаюцца нашым перакладам, старажытная афаграфія спрошчана па тэхнічных умовах.

Прадстаўленныя ў тэстак перыяды можна класіфікаваць у адпаведнасці з іх сінтаксічнай будовай. У перыядзе, арганізаваным на аснове простага сказа, ускладненне прэдыкатыўнага ядра ажыццяўляецца пры дапамозе шэрагу аднародных дзееспрыслоўных ці дзееспрыметнікавых зваротаў, якія яго распачынаюць. Манапрэдыкатыўныя перыяды прадстаўляюць сабой даволі рэдкі тып: яны сустракаюцца толькі ў першым з разглядаемых казанняў П. Скаргі (4 перыяды з 12).

(1) Lat jedenaście z Stefanem woinnym przeżywszy: y z jego się rycerskich niebespiczeństw stasuąc, a zwycięstw gęstych y mądrego Krolestwa sprawowania pociechę maiać, zas wielkiego smutku z śmierci jego zażyła. (СКАРГА—1, 128)

Першую частку перыядаў, заснаваных на складаназлучаным сказе, утварае рад простых сказаў, якія знаходзяцца ў градацыйных адносінах, маркёрам чаго служыць паўтарэнне злучальных злучнікаў; другая частка ці рэзюмуе тое, што сказана вышэй, ці супрацьстаіць яму.

(2) A panu wielkiemu y z Indyi lekarstwa przwożono, y ze Włoch doktory miał, y co nacosztowniczszych y nazdrowszych potraw używał, y perły y złoto mogł jeść: a przede się nic nie pomogło, o diać się śmierci nie mogł (СКАРГА—1, 125).

Лет адзінаццаць са Стэфанам вазным пражыўшы: і да яго рыцарскіх небаяспечнасцей прыстасоўваючыся, а ад перамог частых і мудрага кіравання Каралеўствам уцеху маючы, усё ж вялікі смутак са смерці яго зазнала.

А пану вялікаму і з Індыі лякарства прывозіліся, і з Італіі доктароў меў, і самых найкаштоўнейшых і найздаравейшых страў ужываў, і перлы і золата мог есці: а усё ж такі нічога не дапамагло, абысці смерці не мог.

Перыяды, заснаваныя на злучэнні, складаюць нязначную частку ад агульнага ліку перыядаў у тэкстах: першае з разглядаемых казанняў Скаргі змяшчае адзін такі перыяд з 10; другое—2 з 12; казанне Сматрыцкага—1 з 22.

Перыяд, арганізаваны на аснове складаназалежнага сказа, з'яўляецца найбольш частотным: 5 такіх канструкцый у першым казанні Скаргі; 4—у другім; 8—у казанні Сматрыцкага, г. зн. у сярэднім складае 40 % агульнага ліку перыядаў у тэкстах. Першую частку перыядаў утварае рад даданных сказаў, падпарадкаваных галоўнаму, размешчанаму ў другой частцы. Пры гэтым у адносінах адзін да аднаго дадання сказы могуць быць аўтасемантычнымі (знаходзяцца на адной ступені падпарадкавання; гл. прыклад (3) і сінсемантычнымі (знаходзяцца ў паслядоўнай залежнасці ад сказа, вынесенага ў абсалютны пачатак канструкцыі).

(3) A co sobie mało wazysz, y z czymеś się nie ożenił, y do czegoś uprzeymey miłości nie przyłożył: toć zgubić y tego odbiezoć ciężko nie będzie (СКАРГА—2, 117).

А што сабе мала важыш, і з чым не ажаніўся, і да чаго ласкавай любасці не прыкляў: тое згубіць і ад таго адбетчы цяжка не будзе.

Для перыядаў, якія па сінтаксічнай будове ўяўляюць сабой кантамінаваныя тыпы складаных сказаў (з рознымі відамі сувязі), у якасці дыферэнцыяльнай прыметы можна выдзеліць тып сувязі паміж першай і другой часткамі.

Перыяд са злучальнай сувяззю частак—адна з найбольш частотных разнавіднасцей у казаннях разам з перыядамі, заснаванымі на падпарадкаванні. Першая частка перыядаў будзе падобна да першай часткі перыядаў, якія прадстаўляюць сабой складаназлучаныя сказы. Змяненне тыпу сувязі адбываецца альбо ў другой частцы пры дапамозе ўстаўкі перад апошнім ад канца словам даданага сказа (звычайна гэта даданыя сказы ўмовы, мэты, уступкі), альбо ва ўставачнай канструкцыі, як у прыкладзе (4).

(4) Воженъ былъ пре/д/ царѣ и велможи для пра/в/ды св/г/лскои, и визналь си статеche: былъ насмѣванъ для вѣры православнои, лжен, бе/з/чещен, шарпа/н/, о/т/ суду до суду, з турмы до турмы, пре/з/ цѣлыи два роки якъ злочинца якій поволока/н/, чогося всего всѣхъ васъ блгочестивыи Хрїстіане кривыми на онъ часъ сълзами отеклыи очи насмотрѣлы: гдыся вамъ и веселыи ваши стыхъ днїи оурочитости, жолчем нелїтостивои звѣрско на/д/ вами пре/з/ Апостаты бествяченсе оунїтскои Схїсмы, в смутокъ и плачь оборочалы, правды еднакъ Ев/г/лскои не запрѣлся (СМАТР, 41).

Прывезены быў да цара і вельмож для праўды евангельскай, і визнаў яе на дзейна: быў абсмеяны за веру праваслаўную, абылганы, абняслаўлены, пашарпаны, ад суда да суда, з турмы да турмы, праз цэлыя два гады як злачынцу якога валаклі, чаго ўсяго ўсіх вас набожныя Хрысціяне крывавымі на той час слязамі ацёклыя вочы наглядзеліся: калі вам і вясёллыя вашы святых дзён урачыстасці, жоўцо нелітасцівай зверска над вамі праз Апастаты лютуючай уніяцкай Схізмы, у смутак і плач пераўтвараліся, праўды аднак Евангельскай не зрокся.

У перыядах з падпарадкавальнай сувяззю (па аднаму выпадку ў казаннях Скаргі, 3 выпадкі ў казанні Сматрыцкага) толькі адзін са сказаў першай часткі граматычна звязаны з другой, але пры дапамозе паралельнага афармлення ўсіх сказаў першай часткі (аднолькавы зачын, адзін і той жа рад аднародных членаў) ствараюцца ўмовы аблігаторнай залежнасці частак. У прыкладзе (5) з СМАТР., які ілюструе дадзеную разнавіднасць перыяду, у першую частку ўключана цытата са Св. Пісання, якая задае рытм далейшаму разгортванню перыяду. Аўтар уплятае цытату ў структуру перыяду і тым самым дабіваецца не толькі аўтарытэтнасці выкладу, але і ўражання рытмічнай еднасці свайго і прэцэдэнтнага тэксту (у 9 перыядаў у казанні Сматрыцкага ўключаны цытаты).

(5) Кто бо разумѣ оумѣ Гднь; или кто совѣтникъ ему бысть; хто з насъ, неркучи дѣломъ albo радою, але мыслю, так далеко, так глубоко, так высоко, зайти, зейти, и взыйти мogle: чого Всесильный Гдѣ Бгѣ непостиженною превѣчнои воли своей радою, судомъ, и вырокомъ на/д/мысль нашу, на/д/промысль, и старане, речю самою, дѣломъ, и skutкомъ, намъ, и всему блгочестивому Народови нашему, стой, мовлю, Церкви нашей Руской, скоро, лацно, и стобливе, дойти, взяти, и одержати, спорядилъ, справиль, и выкональ(СМАТР., 22).

Бо хто пазнаў розум Госпада; ці хто быў дарадчыкам яму; хто з нас, не кажучы справай альбо парадаю, але мыслю, так далёка, так глыбока, так высока, зайсці, сысці і ўзысці мог: чаго Усемагутны Гасподзь Бог незразумелай спрадвечнай волі сваёй парадаю, судом, і прадвызначэннем, праз мыслъ нашу, праз промысел і старанне, прамовай самою, справай і вынікам, нам, і ўсяму набожнаму Народу нашаму, святой, кажу, Царкве нашай Рускай, хутка, лёгка, і свята, дайсці, узяць, і атрымаць, пастанавіў, справіў, і выканаў. (Рым 11,34).

Віды паралелізму ў перыядзе. Для ўсіх перыядаў характэрна значная сінтаксічная разгорнутасць і лексічная насычанасць (у адным з перыядаў у СМАТР. лік словаўжыванняў дасягае 92). Паралелізм узнаўляе з разнастайнасці складаных частак перыяду ідэнтычныя кампаненты шляхам надання ўсім сінтаксічным канструкцыям сіметрычна ўпарадкаваных форм і тым самым павышае ступень камунікатыўнасці і інтэлегібельнасці перыяду. Найбольш характэрнымі праявамі паралелізму ў перыядах казанняў з'яўляюцца: наяўнасць шматлікіх радоў аднародных членаў, пры гэтым колькасць элементаў у аднародным радзе захоўваецца на працягу ўсёй перыядычнай канструкцыі (звычайна гэта тэрнарныя рады, гл. прыклад (5); паўтор зачына сказаў, складаючых першую частку перыяду; структура адасобленых зваротаў (дзеепрыслоўнага, дзеепрыметнікавага) адпавядае структуры вызначаючай іх часткі сказа (так, пры наяўнасці ў сказе інфінітыўных канструкцый, дзеепрыслоўны зварот, які ўваходзіць у склад гэтага сказа, таксама змяшчае інфінітыўныя канструкцыі з захаваннем парадку размяшчэння залежных кампанентаў: аб'ект—інфінітыў₁, аб'ект—інфінітыў₂—дзеепрыслоўе = асабовая форма дзеяслова); выкарыстоўванне ў якасці разгортвання прэдыкатаўнага ядра ў сказах з адной і той жа структурнай схемай элементаў, якія адносяцца да аднаго марфалагічнага класа, што можна назваць абсалютным паралелізмам.

Сіметрычнае размяшчэнне кампанентаў рытмічна арганізуе перыяд, а паўторы форм слоў у канструкцыях, якія ідуць адна за другой, ствараюць унутраную рыфму (звычайна дзеяслоўную). Рэлевантнасць рытму ў перыядзе настолькі вялікая, што для маркіравання пабочных канструкцый, якія прадстаўляюць сабой адносна аўтаномны тэкст, выкарыстоўваецца адрозны ад галоўнага сказа рытмічны малюнак. У прыкладзе (4) з казання Сматрыцкага, негледзячы на разнастайнасць двух пабочных сказаў (даданных дапаўняльнага і часу), супадзенне рытму ў фінале сказаў — *отѣкльи очи насмотрѣльи; в смутокъ и плачь оборочалы* (У/У/У/У) — тыпізуе іх інфармацыйны змест. Адрозненне ў рытмічнай арганізацыі галоўнага сказа і пабочных дазваляе

маркіраваць іх гетэрагеннасць. Такім чынам, можна зрабіць вывад, што рытмічная аднастайнасць у паралельных канструкцыях дазваляе ўспрымаць іх як адзінае цэлае; з другога боку, рытмічная разнастайнасць дазваляе стратыфікаваць інфармацыю, якая змяшчаецца ў мностве сегментаў перыяда. Больш выразнай эксплікацыі ўпарадкаванасці канструкцыі служыць рытмічная арганізацыя складоў у канцоўцы (апошнім колане) перыяду: *dobrze uczynki jesli po smierci zostaią, chwali* (/ω/ω/ω/ω/ω/ω/ω); *духовную Беседу в коротце мѣти хотѣти* (такім чынам націск расстаўлены ў арыгінале; ω/ω/ω/ω/ω/ω/ω).

Акрамя рытмічнай арганізаванасці ў пабудове перыядаў можна выдзеліць яшчэ адзін аспект. Разгорнутасць перыядычнай канструкцыі суправаджаецца асобнай заканамернасцю: размяшчэннем у канцы галоўнага (стрыжнявога) кампанента, які граматычна падпарадкоўвае ўсе астатнія элементы канструкцыі. У чаканні закончанасці паведамлення адрасат вымушаны ўвесь час актывізаваць увагу. Эфект чакання—гэта ўнутраная інтрыга, якая значна «драматызуе» перыяд. Адрасат не толькі падпарадкоўваецца рытміка-мелодычнай зладжанасці капструкцыі, але яшчэ і захоплены разгадкай канца. На ўзроўні ўсёй перыядычнай пабудовы эфект чакання рэалізуецца пры дапамозе настаноўкі граматычна неаўтаномных сказаў (маюць паказальнік залежнасці: злучнік, злучальнае слова) у прэпазіцыю да галоўнага, г. зн. пры дапамозе антыцыпацыі. У перыядах, заснаваных на складаназлучаных сказах, дзе першую і другую часткі ўтвараюць адносна раўнапраўныя сказы і пазіцыя злучніка характарызуецца большай аўтаномнасцю ў параўнанні з пазіцыяй падпарадкавальнага злучніка, можна гаварыць аб імпліцытнай антыцыпацыі. Паралельнае афармленне сказаў першай часткі і шматразовае ўзнаўленне аднаго і таго ж злучніка ствараюць інтанацыйнае нагнятанне, у выніку чаго адрасат знаходзіцца ў стане чакання інтанацыйнага спаду як паказальніка закончанасці думкі. Антыцыпацыі на манапрэдыкатыўным узроўні адпавядае фінальная назіцыя дзеяслова-выказніка⁷—адна з найбольш характэрных асаблівасцей перыядычных канструкцый у казаннях П. Скаргі і М. Сматрыцкага.

Пры агульнай устаноўцы на стварэнне ў перыядзе эфекту чакання Скарга і Сматрыцкі арганізуюць яе па-рознаму: у казаннях Скаргі перыяды характарызуюцца працяглай першай часткай і лакалічнай, рэзюмуючай другой; для Сматрыцкага інакш: неабходнасць у стварэнні рытмічна упарадкаванага, структурна сбалансаванага маўлення настолькі вялікая, што другая частка перыяду таксама змяшчае паралельныя сінтаксічныя канструкцыі, па працягласці роўныя першай, і, паколькі дзеяслоў-выказнік у другой частцы знаходзіцца ў канцы, чаканне вырашаецца не імгненна (як у перыядах Скаргі), а павольна. Пры гэтым у казанні Сматрыцкага выяўляецца імкненне не толькі будаваць перыяды «круглыя», ці «умераныя», паводле М. В. Ламаносава, але як можна часцей выкарыстоўваць перыядычныя канструкцыі: колькасць перыядаў і іх працягласць у 2 і 2,3 разы вышэй, чым у казаннях Скаргі. Відавочна, што аўтары семіятычна вызначалі і размяшчэнне перыядаў: для Скаргі найбольш рэлевантны канец разважання, дзе перыяд мог бы не толькі паэтызаваць, але і абагульніць раней сказанае; для Сматрыцкага характэрна адваротнае—імкненне вызначыць наперад далейшае разважанне. Пазіцыя перыяду карэліруе з уяўленнем аўтара аб найбольшай каштоўнасці кампазіцыйнай прасторы тэксту ў цэлым: калі казанне Скаргі характарызуюцца лакалічным *exordium'am* (уступам) (перыяды сканцэнтраваны ў *narratio* і *conclusio* (галоўнай частцы і заключэнні), то для Сматрыцкага вызначаючай з'яўляецца менавіта ўступная частка тэксту (16 перыядаў размешчаны ў *exordium'e*).

¹ Гл.: Ulčinaite E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Wrocław, 1984. S. 87—88.

² Ломоносов М. В. Сочинения. Спб., 1895. Т. 3. С. 30—31.

³ Meander. 1964. № 11. S. 499.

⁴ Гл.: Виноградов П. А. О ритмическом, логическом, грамматическом и риторическом устройении периодов от Аристотеля до ныне // Филол. записки. Вып. 3—4. Воронеж, 1903.

⁵ Гл.: Лит. энцикл. словарь. М., 1987. С. 274; Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. М., 1991. С. 379 і наст.

⁶ Гл.: Skarga P. Kazania przygodne. Wilno, 1738; Маслов С. И. Казанье М. Смотрицкого на честный погреб о. Л. Карповича. Киев, 1908.

⁷ Гл.: Wierzbicka A. System składowo—stylistyczny prozy polskiego Renesansu. Warszawa, 1968.

А. М. РУДЭНКА

ПРЫМЕТНІКІ-ХАРАКТАРЫСТЫКІ РАЗУМОВЫХ ЗДОЛЬНАСЦЕЙ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ПМНІКАХ БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА

Прадметам аналізу ў гэтым артыкуле з'яўляюцца прыметнікі, якія характарызуюць разумовыя здольнасці чалавека ў сучаснай беларускай мове і беларускіх пісьмовых помніках XIV—XVII стст. Прыметнікі, якія абазначаюць інтэлектуальныя рысы чалавека, атрыманы шляхам сцэльнай выбаркі з Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы пад рэд. К. Крапівы (Т. 1—5; Мн., 1977—1987) — для сучасных прыметнікаў-характарыстык разумовых здольнасцей і з картатэкі Гістарычнага слоўніка беларускай мовы — для аналагічных прыметнікаў у беларускай мове XIV—XVII стст. Пад час супастаўлення семантыкі і структуры абраных ЛСГ улічваліся і словы, якія развілі значэнне інтэлектуальнай характарыстыкі як пераноснае (напрыклад, блр. *мелкі*). Такія лексемы таксама абіраліся з названых вышэй крыніц. Сістэма значэнняў аналізуемых прыметнікаў адпавядае прапанаванай ва ўказаных вышэй Тлумачальным слоўніку ці картатэцы.

Лексіка-сэмаптычны клас прыметнікаў-характарыстык інтэлектуальных здольнасцей і схільнасцей у асноўным падзяляецца на абазначэнні іх станючых і адмоўных рыс, досыць разнастайных. Да станючых характарыстык адносіцца ЛСГ з агульным значэннем 'разумны, той, хто мае розум'. У сучаснай беларускай мове гэта група прадстаўлена лексэмамі *нармальны, свядомы, разумны, мыслячы*, апошнія дзве з якіх абазначаюць і паняцце 'разумны, дасціпны'. У адрозненне, напрыклад, ад інтэлектуальных назоўнікаў, дзе ўсе абазначэнні розуму адначасова перадаюць семантыку разумовых здольнасцей, прыметнікі *свадомы, нармальны* толькі канстатууюць наяўнасць рацыянальнага ўзроўню адлюстравання рэчаіснасці. У старабеларускай мове паняцце 'той, хто мае розум' абазначаецца словам *розумный*.

Семантыка 'разумны, дасціпны' і ў сучаснай беларускай мове, і ў помніках беларускага пісьменства прадстаўлена значна шырэйшай ЛСГ. Гэта выклікана тым, што для носьбітаў мовы вельмі істотныя якасныя характарыстыкі розуму, ягоныя асаблівасці. Гэты тэзіс пацвярджаецца яшчэ і тым, што сучасныя беларускія прыметнікі *разумны, мыслячы* і старабеларускі *розумный* абазначаюць яшчэ і станючую характарыстыку разумовых здольнасцей. У мове XIV—XVII стст. паняцце 'разумны, дасціпны' абазначаецца прыметнікамі *бачный, быстрый, глыбокоумный, довший, долгоумный, домысленный, розумный, ростропный, смыслный*. У сучаснай мове ім адпавядаюць *галавасты, дагадлівы, дасціпны, кемлівы, мазгавіты, мыслячы, панятлівы, разумны, талковы, удумлівы, цямлівы*. Сучасная ЛСГ больш шматлікая ў сувязі з узнікненнем новых словаўтваральных мадэлей (напрыклад, *мазгавіты, панятлівы*).

З паняццем 'разумны' цесна звязана паняцце 'мудры, памяркоўны'. Такая сувязь і ўзаемазамынальнасць асабліва характэрныя для старабеларускай мовы: *бачный, благоразумный, вдячный, делный, долгоумный, мудрый, премудрый, опатренный, прозорливый, розсудный, розумный, ростропный, тверезый*. У сучаснай беларускай мове два гэтыя паняцці